

تجزیه و تحلیل نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون عاملی (۱۰۵۹ق) در آستان قدس رضوی*

کاظم استادی^۱

چکیده

شاید از مهم‌ترین و منحصربه‌فردترین نسخه‌های خطی که تاکنون به کتابخانه آستان قدس رضوی واگذار شده، چهارصد نسخه خطی باشد که «اسدالله بن محمد مؤمن خاتون عاملی» در سال ۱۰۶۷ قمری، وقف آستان قدس رضوی نموده است. این نسخه‌ها در واقع، کتابخانه شخصی علامی فهامی شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) پیشوای دولت قطب‌شاهیان جنوب هند است که اهمیت تاریخی، مذهبی، فرهنگی و سیاسی زیادی دارد. بنابراین ضروری می‌نمود تا پژوهش‌ها و تحقیقاتی درباره ابعاد مختلف نسخ خطی این کتابخانه مهم انجام گیرد و مشخصات «شکلی، موضوعی و فهرستی» آن‌ها بررسی گردد. در تحقیقاتی که طی یک سال بر این نسخه‌های خطی انجام گرفت، روشن شد که «جدای از آثار عربی، حدود ۴۴ اثر این کتابخانه به زبان فارسی است که برخی از آن‌ها مربوط به سال‌های ۵۷۷ق و ۶۱۰ق و ۶۹۹ق می‌باشد. نسخ این کتابخانه، شامل موضوعات متنوعی هستند که بیشترین موضوع در آن، فقه و اصول است. همچنین بسیار قابل توجه است که کتابخانه ابن خاتون، از جهت تعداد نسخه‌های کهن، منحصربه‌فرد و بی‌نظیر می‌باشد؛ به طوری که حدود چهل نسخه کهن متعلق به قرن هفتم و ماقبل آن را داراست».

کلید واژگان: نسخ خطی، آستان قدس رضوی، اسدالله خاتون عاملی، حیدرآباد هند، قطب‌شاهیان.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۸ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶ / مقاله پژوهشی

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران / kazemostadi@gmail.com

مقدمه

در سال ۱۰۶۷ قمری، «اسدالله بن محمد مؤمن خاتون عاملی» چهارصد نسخه خطی را وقف آستان قدس رضوی نمود. این مجموعه، مهم‌ترین و بزرگ‌ترین کتابخانه و اگذار شده به کتابخانه آستان قدس رضوی تا قبل از واگذاری هفصد نسخه خطی نادر شاه افشار (م ۱۱۶۰ق) به سال ۱۱۴۵ق (که از جنگ هندوستان به ایران منتقل نموده بود) می‌باشد (نک: شاکری، ۱۳۸۰ش، ۱۵). همه نسخه وقف شده اسدالله خاتون، دارای مهر و یادداشت‌های وقفی همانندی بودند که برخی با مهر بزرگ و برخی جدای از مهر بزرگ، عبارت‌های مختصری را نیز به صورت دست‌نوشته به همراه داشتند. یادداشت وقفی مهر بزرگ، با این عبارت است:

«این کتاب را با سیصد و نه جلد دیگر وقف آستانه حضرت علی بن موسی رضا نمود، اضعف عبداللّه العنی ابن شیخ محمد مومن اسد الله الخاتونی که ساکنان مشهد مقدس از مطالعه آن بهره مند گردند. هر که بفروشد بعنت خدا و نفرین رسول و غضب امام گرفتار شود ۱۰۶۷».

در برخی از نسخه‌ها، زیر این مهر بزرگ عبارتی نیز نوشته شده: «الواقف اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی عفی عنه و لجمیع المؤمنین فی شهور سنه ۱۰۶۷ق» به همراه مهر بیضوی واقف: یا اسدالله، غلام توام، این شرفم بس که به نام توام (به عنوان نمونه نک: هارون بن خمیس، ۱۰۳۶ق، صفحه عطف).

ابن خاتون عاملی

شرح حالی از شخص اسد الله بن محمد مؤمن عاملی یافت نشد؛ فقط برخی نویسندگان به واسطه کتاب‌های وقفی وی به آستان قدس، چند خطی به نام و اطلاعات حاصل از این وقف اشاره نموده‌اند (نک. امین عاملی، ۱۴۲۱ق، ۲۸۹/۳؛ تهرانی، بی‌تا، ۴۲/۵). اما با نظر به این که تعداد قابل توجهی از نسخ خطی وقفی اسدالله خاتون

به آستان قدس، نسخ مربوط به جنوب هند و حیدرآباد است و نیز آثار متعددی از علامی فهامی شیخ محمد خاتون و شاگردان وی در این کتابخانه وجود دارند و نیز جمیع قرائن و اطلاعات به دست آمده دیگر، به نظر می‌رسد که شخص اسدالله ابن شیخ محمد مؤمن المشتهر بابن خاتون المشهدی عاملی، فرزند علامی فهامی شیخ محمد خاتون می‌باشد (نک. استادی، ۱۴۰۲: ی ۱۰، سراسر متن).

علامی فهامی شیخ محمد بن علی بن أحمد بن علی نعمه الله بن خاتون، مشتهر به ابن خاتون، از خاندان مشهور آل خاتون در جبل عامل لبنان هستند (نک. کریمیان، ۱۳۹۳، ج ۱۴؛ سلماسی، ۱۳۹۹، ج ۳، مدخل ابن خاتون) که به ایران و هند مهاجرت نموده‌اند (نک. مهاجر، ۱۴۱۰ق و فرهانی منفرد، ۱۳۷۷ش، سراسر متن). ابن خاتون از شاگردان میر محمد مؤمن استرآبادی (۱۰۳۴ق) در هند و نیز دایی خود، شیخ بهایی (م ۱۰۳۰ یا ۱۰۳۱ق) در ایران بوده است و تألیفات متعددی دارد (نک: استادی، ۱۴۰۲ش، ی ۵ سراسر متن) که تقریظ و اجازه‌ای از شیخ بهایی بر ترجمه اربعین بهایی وی، قابل توجه است (به عنوان نمونه نک. خاتون عاملی، ۱۰۳۷ق، برگ آخر). وی حوزه درسی در حیدرآباد هند برپا نموده و شاگردان متعددی را پرورش داده (به عنوان نمونه نک: استادی، ۱۴۰۲ش، ط، سراسر متن) که از جمله مهم‌ترین آن‌ها میرزا محمد بن شرف الدین موسوی جزائری حسینی (قرن ۱۱) صاحب اثر مفصل «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام» است (نک. والازاده، ۱۳۸۳ق، سراسر متن).

در دوره ۴۶ ساله حکومت عبدالله و با تدبیر نواب اصلی وی، یعنی علامی فهامی شیخ محمد بن خاتون، مردم در آسایش و رفاه تقریبی بودند. شرح وقایع و اقدامات سال‌های زیادی از حکومت سلطان عبدالله در حدیقه السلاطین قطب‌شاهی آمده است (نک. صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱م، سراسر متن).

ابن خاتون در سال ۱۰۵۸ قمری با اجازه و رخصت از سلطان عبدالله قطب‌شاه (نک: ابن طیفور، بی‌تا، ۲۲۴)، سفر حج خود را آغاز نمود و حدود پنج جمادی الاول سال

۱۰۵۹ق قبل از رسیدن به عربستان، به میانه راه و در بندر مخایمن در گذشت (استادی، ۱۴۰۲ش: ی ۱۱، سراسر متن). جنازه اش پس از یکسال و در حدود رمضان سال ۱۰۶۰ق، در نزدیکی محل کارش در حیدرآباد هند دفن شد و اکنون محل زیارت شیعیان جنوب هند می باشد (نک: عزمی، ۱۹۹۲م، ۱۶۰).

طرح مسأله

پس از چندین ماه تلاش و از طریق جستجو در فهرس مختلف کتابخانه آستان قدس و نیز «فهرستگان نسخ خطی ایران» و نیز رایانه کتابخانه قدس رضوی، فهرست نسخ خطی وقفی فرزند شیخ محمد خاتون از کتابخانه وی، شناسایی و در یک مجموعه جمع آوری و تنظیم شد (نک. استادی، ۱۴۰۲ش، ی ۸، مقدمه)؛ هر چند که در این میان، اطلاعات شناختی و فهرستی حدود بیست و پنج نسخه خطی از چهارصد نسخه وقفی *اسدالله خاتون* به کتابخانه آستان قدس رضوی یافت نشدند و البته عناوین این کسری ها نیز مشخص نیستند. در هر صورت، این نسخه های شناسایی شده (یعنی ۳۷۵ نسخه فیزیکی)، شامل حدود ۴۱۹ «عنوان اثر» یا عنوان نسخه هستند.

به نظر می رسد نسخه های خطی وقف شده توسط *اسدالله خاتون* به آستان قدس رضوی دارای اهمیت ویژه ای است که برخی از آن ها عبارتند از: «شخصیت علمی و موقعیت حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار قطب شاهیان و نیز حکومت صفویه»، «حضور مؤثر ابن خاتون در حوزه علمیه جنوب حیدرآباد»، «نسبت فامیلی شیخ محمد خاتون با شیخ بهایی و نسب جبل عاملی وی»، «تعداد زیاد نسخ خطی و قدمت تاریخی آن ها»، «انتقال جالب توجه این کتابخانه از هند به ایران» و نیز «انحصاری بودن برخی از نسخه های خطی این کتابخانه» (برای اطلاع بیشتر نک. استادی، ۱۴۰۲ش، ی ۶، سراسر متن).

بنابراین مناسب است تا پژوهش و تحقیقاتی درباره ابعاد مختلف نسخ خطی این کتابخانه مهم و منحصر به فرد در آستان قدس رضوی انجام گردد و برخی سؤالات ذیل مورد بررسی قرار گیرند:

۱. مشخصات شکلی و موضوعی نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون چگونه هستند؟

۲. تاریخ کتابت نسخ خطی و نیز قدمت آثار موجود در کتابخانه ابن خاتون چگونه می‌باشند؟

۳. مؤلفان آثار در این نسخ خطی و بیشترین ایشان چه کسانی هستند؟

برای پاسخ به این قبیل پرسش‌ها و نیز تجزیه و تحلیل نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، بهتر است غالب مؤلفه‌های مرسوم در فهرست‌نویسی، در بررسی این نسخ خطی مورد نظر قرار گیرند تا اطلاعات و پاسخ‌های بیشتر و دقیق‌تری به دست ما برسد.

پیشینه

جدای از چند خط اشاره صاحب کتاب «اعیان الشیخ» (امین عاملی، ۱۴۲۱ق، ۲۸۹/۳) و نیز صاحب «طبقات الشیعه» (تهرانی، بی‌تا، ۴۲/۵)، یک متن دیگر اشاره‌ای به اسدالله خاتون و کتابخانه وقفی وی دارد. این نویسنده، در جزوه کوچکی با عنوان «واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی» فقط نوشته است:

«ابن خاتون، شیخ اسدالله بن شیخ محمد مؤمن ضمن وقف ۴۰۰ نسخه کتاب خطی، فرائد القلائد به شماره ۱۱۹ را که برای شیخ محمد ابن خاتون عاملی در سال ۱۰۴۰ قمری نوشته شده از جمله کتب وقفی خود به کتابخانه آستان قدس رضوی تقدیم کرده است. تاریخ وقف ۱۰۶۷ق» (شاکری، ۱۳۸۰ش، ۱۴).

همچنین اینجانب چند مقاله پیرامون نسخ خطی وقفی *اسدالله خاتون* و کتابخانه شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) نگارش نموده‌ام که عبارتند از:

۱. بررسی منشأ نسخه‌های خطی وقفی *اسدالله خاتون* عاملی (متوفی بعد از ۱۰۶۷ق) به آستان قدس رضوی (نک. استادی، ۱۴۰۲ش، سراسرمتن)؛ که در آن با ارائه اسنادی مشخص نموده‌ام نسخ وقفی *اسدالله خاتون*، در واقع کتابخانه شیخ محمد خاتون است.

۲. فهرست عناوین نسخ خطی وقفی *اسدالله خاتون* عاملی در کتابخانه آستان قدس رضوی (در حال انتشار، مجله مطالعات ایرانی اسلامی) که در آن آثار کتابخانه شیخ محمد خاتون را با مداخل مختلف فهرست نموده‌ام.

۳. معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند)، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (در حال انتشار، مجله نسخه‌شناسی دانشگاه دهقان). این نسخه‌ها نشان می‌دهد که شیخ محمد خاتون، جدای از نسخه‌های موجود در هند، نسخه‌هایی نیز در ایران و در دست افراد مختلف داشته است.

بنابراین ظاهراً نوشته حاضر، اولین اثر مستقل و جامع پیرامون تجزیه و تحلیل اطلاعات و داده‌های نسخ خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) است که توسط فرزند وی *اسدالله خاتون*، وقف آستان قدس رضوی شده است.

نکات قابل توجه

اما قبل از ارائه اطلاعات آماری و تجزیه و تحلیل داده‌های فهرستی کتابخانه شیخ محمد خاتون، ذکر دو نکته ضروری است:

۱. پیش‌تر اشاره شد که از چهارصد نسخه وقف شده به آستان قدس رضوی، ما توانستیم به حدود ۳۷۵ نسخه دست پیدا کنیم و اطلاعات آن‌ها را تجزیه و تحلیل

نماییم. این ۳۷۵ نسخه فیزیکی به علت وجود نسخه‌های مجموعه، شامل حدود ۴۱۹ عنوان اثر هستند. بنابراین داده‌های ذیل بر اساس این ۴۱۹ «عنوان نسخه»، ارائه خواهند شد و اعداد و ارقام آن‌ها، به نسبت عناوین ۴۱۹ «عنوان اثر» می‌باشند و الزاماً آمار نسخه‌های فیزیکی مستقل نمی‌باشند و عناوین آثار «مجموعه‌ها» را نیز شامل می‌شوند.

۲. چون ذکر عناوین اصلی و فرعی نسخه‌های کتابخانه شیخ محمد خاتون، حداقل حدود سی صفحه می‌شد از درج اسامی عناوین در این مقاله خودداری نمودیم و تمام این عناوین را در مقاله مستقلی که پیش‌تر معرفی نمودیم، آورده‌ایم؛ علاقه‌مندان برای اطلاع از اسامی کامل آثار موجود در کتابخانه ابن‌خاتون، به آن نوشته رجوع نمایند.

با توجه به آن چه گذشت، اکنون به مشخصات فهرستی قابل توجه از نسخ خطی شیخ محمد خاتون به ترتیب زیر می‌پردازیم:

۱. زبان اثر در نسخ خطی کتابخانه خاتون

بیشتر آثار موجود در مجموعه کتابخانه شیخ محمد خاتون، به زبان عربی هستند؛ یعنی از حدود ۴۱۹ عنوان اثر، حدود ۳۷۰ عنوان اثر با زبان عربی و حدود ۵ عنوان عربی-فارسی و مابقی به زبان فارسی می‌باشند.

۱.۱. نسخ فارسی کتابخانه ابن‌خاتون

حداقل ۴۴ عنوان اثر در مجموعه نسخ خطی ابن‌خاتون به زبان فارسی هستند^۱ که سه اثر آن بسیار کهنه و نفیس، یعنی مربوط به سال‌های ۵۷۷ق و ۶۱۰ق و ۶۹۹ق می‌باشند و عبارتند از:

۱. عناوین آثار فارسی کتابخانه ابن‌خاتون به ترتیب الفبایی عبارتند از: ۱- اخلاق منصوری / دشتکی شیرازی (۹۴۸ق) / کد: ۱۲۵۸/۳-۲. الأربعون حديثاً/ ابن‌خاتون عاملی (۱۰۵۹ق) / کد: ۱۹۳۷-۳. ارشاد

در علم اسطرلاب / احمد شیرازی (قرن ۷) / کد: ۵۲۳۲. ۴- اسطرلاب مسرطن / علی انطاکی (۳۷۶ق) / کد: ۵۲۸۵. ۵- اسکندریه / علی جرجانی (۸۱۶ق) / کد: ۶۳۵. ۶- اشجار و اثمار / بخاری خوارزمی (۹۶۹ق) / کد: ۵۲۳۱. ۷- اشعة اللمعات / عبدالرحمن جامی (۸۹۸ق) / کد: ۳۵. ۸- اصحاح الادویه / حسین انصاری (قرن ۹) / کد: ۵۰۴۲. ۹- انتخاب حل التقویم / محمد فارسی (قرن ۱۰) / کد: ۵۳۸۶. ۱۰- اوزان و مقادیر / حسینی استرآبادی (۱۰۳۴ق) / کد: ۵۳۲۲. ۱۱- البصائر / محمد معینی (۵۸۴ق) / کد: ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵. ۱۲- تکمله نفحات الانس / عبدالغفور لاری (۹۱۲ق) / کد: ۴۲۴۱. ۱۳- تمهیدات / خواجه شیرازی (قرن ۱۰) / کد: ۱۹۶. ۱۴- جبر و اختیار / محمد دوانی (۹۰۸ق) / کد: ۱۰۷۶. ۱۵- جواهر الاسرار / کمال خوارزمی (۸۳۹ق) / کد: ۴۱۶. ۱۶- حاشیه تحریر القواعد المنطقية / نامعلوم / کد: ۱۰۵۵ (۱۰۵۳/۴). ۱۷- درایة الحدیث / نامعلوم / کد: ۱۶۸۴. ۱۸- درجات ادویه / نامعلوم / کد: ۱۹۱۸۹. ۱۹- دیوان / قاسمی کازرونی (قرن ۱۱) / کد: ۴۸۸۱. ۲۰ و ۲۱- ربع مجیب قاضی زاده رومی (۹۳۱ق) / کد: ۵۳۲۷ و ۵۳۲۸. ۲۲- روحیه / فخر رازی (۶۰۶ق) / کد: ۱۰۷۲. ۲۳- روض الجنان / ابوالفتح رازی (قرن ۶) / کد: ۱۳۳۸. ۲۴- روضة الورد / نامعلوم / کد: ۱۳۸. ۲۵- زحل و کره ثوابت / نامعلوم / کد: ۵۳۲۳. ۲۶- زیج / هیأت و نجوم / جمشید کاشی (۸۴۱ق) / کد: ۵۳۲۹. ۲۷- زیج ایلخانی / نصیرالدین طوسی (۶۷۲ق) / کد: ۵۳۳۲. ۲۸- سلم السماوات / ابوالقاسم کازرونی (قرن ۱۱) / کد: ۶۷۰. ۲۹- شرح الفصول النصیریة / خواجه شیرازی (قرن ۱۰) / کد: ۱۹۵. ۳۰- شرح الفیه / محمد کاشانی (قرن ۱۱) / کد: ۳۱ و ۳۲- عدلیه ۱ و ۳ / محمد دوانی (۹۰۸ق) / کد: ۱۰۷۴ و ۱۰۷۵. ۳۳- تفسیر قطبشاهی / حسینی اردستانی، (بعد ۱۰۶۶ق) / کد: ۱۲۵۷. ۳۴- کشف الاسرار / احمد میدی (۵۳۰ق) / کد: ۱۳۷۸. ۳۵- لباب الاحادیث / ابن خاتون عاملی (۱۰۵۹ق) / کد: ۱۸۱۸. ۳۶- لمعات / ابراهیم عراقی (۹۶۸ق) / کد: ۲۳۲. ۳۷- محلول الصیغ / نامعلوم / کد: ۸۶۰۰. ۳۸- مرآة الایمان / شاه محمد خاموش (۸۶۰ق) / کد: ۲۶۶. ۳۹- مرآت العارفين / نخشی شیرخان (۸۳۶ق) / کد: ۲۶۱. ۴۰- مطالع غوثیة / نامعلوم / کد: ۲۴۹. ۴۱- مطلع الشمس / قاسم بن میر نورالله (قرن ۱۱) / کد: ۳۰۶۴. ۴۲- مفتاح بیست باب / کیا جرجانی (قرن ۹) / کد: ۵۴۰۸. ۴۳- میراث / محمد تبریزی (قرن ۱۱) / کد: ۲۲۷۰. ۴۴- نبوغ الحیاة / بابا افضل کاشانی (۹۶۶ق) / کد: ۳۵۸۷.

۱. روض الجنان و روح الجنان (تفسیر ابو الفتوح رازی) / تفسیر فارسی / ابو الفتوح رازی، حسین بن علی (قرن ۶)، کد دستیابی: ۱۳۳۸ / نسخ / کاتب: براوستانی، ابوزید بن بندار / تاریخ کتابت: ۲۴ جمادی الاخره ۵۵۷ ق.
۲. البصائر فی الوجوه و النظائر (البصائر) / تفسیر فارسی / معینی، محمد بن حسین (۵۸۴ ق) / کد دستیابی: ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵ / نسخ / کاتب: رومی رازی، محمد بن عین الدوله / تاریخ کتابت: ۵ محرم ۶۱۰ ق.
۳. روضة الورد و نزهة اهل الورد / کلام و اعتقادات فارسی / کد دستیابی: ۱۳۸ / نسخ / کاتب نامعلوم / تاریخ کتابت: ۶۹۹ ق.

۲. ۱. عناوین آثار عربی - فارسی کتابخانه ابن خاتون

مشخصات پنج عنوان اثر عربی - فارسی این مجموعه نیز عبارتند از:

۱. مجموعه (شامل: معرفة القبلة = طالع نامه = حاشیه شرح الملخص الچغمینی) / هیأت / عربی - فارسی / گروهی از نویسندگان (فارسی، تقی الدین محمد؛ میبدی، حسین بن معین الدین) / کد دستیابی: ۵۳۸۳.
۲. الاسماء / لغت / عربی به فارسی / کد دستیابی: ۱۵۵۳۱.
۳. اسئلة القونوی عن الطوسی (مسائل القونوی = المفاوضات) / فلسفه / عربی - فارسی / صدرالدین قونوی، محمد بن اسحاق (۶۷۳ ق) / کد دستیابی: ۹۲۹.
۴. متفرقات (گوناگون) / عربی - فارسی / کد دستیابی: ۹۶۴/۹.
۵. منهاج المجتهدین / دعا / عربی و فارسی / حسنی، جلال الدین محمد (قرن ۱۱) / کد دستیابی: ۳۲۸۵.

۲. مؤلفین نسخ خطی ابن خاتون

برای حدود ۴۱۹ عنوان اثر (با احتساب مجموعه‌ها) موجود در کتابخانه علامه فهامی شیخ محمد خاتون و جدای از حدود چهل و پنج عنوان اثر که مؤلفین آن‌ها نامشخص هستند، بیش از ۲۱۸ نویسنده و مؤلف شناسایی شد (نک: استادی، ۱۴۰۲، ص ۱۰۱، سراسرمتن).

۲.۱. مؤلفین با بیشترین تعداد آثار

در میان نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، برخی از مؤلفین آثار بیش از سه اثر به نام خود دارند که اسامی ایشان به ترتیب تعداد اثر بیش‌تر عبارتند از:

۱. حلی، حسن بن یوسف (۷۲۶ق): ده اثر.
۲. دوانی، محمد بن اسعد (۹۰۸ق): هشت اثر.
۳. فخر رازی، محمد بن عمر (۶۰۶ق): هشت اثر (که یکی از آثار، دو نسخه خطی دارد).
۴. ابن سینا، حسین بن عبدالله (۴۲۸ق): هفت اثر (که یکی از آثار، دو نسخه خطی دارد).
۵. دشتکی شیرازی، منصور بن صدرالدین محمد (۹۴۸ق): هفت اثر.
۶. حنفی تبریزی، شمس‌الدین محمد (۹۳۵ق): شش اثر (که یکی از آثار، چهار نسخه خطی دارد).
۷. محقق کرکی، علی بن حسین (۹۴۰ق): شش اثر (که یکی از آثار، دو نسخه خطی دارد).
۸. شهید اول، محمد بن مکی (۷۸۶ق): پنج اثر (که یکی از آثار، دو نسخه خطی دارد).

۹. اسفراینی، عصام الدین ابراهیم بن محمد (۹۵۱ق؟): پنج اثر (که یکی از آثار، یازده عدد نسخه خطی دارد).

۱۰. علم الهدی، علی بن حسین (۴۳۶ق): پنج اثر.

۱۱. ابن فهد حلی، احمد بن محمد (۸۴۱ق): چهار اثر (که یکی از آثار، دو نسخه خطی دارد).

۱۲. تفتازانی، مسعود بن عمر (۷۹۲ق): چهار اثر.

۱۳. خفری، محمد بن احمد (۹۵۷ق): چهار اثر.

۱۴. خواجگی شیرازی، محمد بن احمد (قرن ۱۰): چهار اثر.

۱۵. قطب الدین رازی، محمد بن محمد (۷۶۶ق): چهار اثر.

۱۶. میرزا جان باغنوی، حبیب الله بن عبدالله (۹۹۴ق): چهار اثر.

۲.۲. آثار مؤلفین با بیش از یک نسخه خطی

همچنین در میان نسخ خطی کتابخانه شخصی ابن خاتون، برخی آثار بیش از یک نسخه خطی دارند که غالباً جزء کتب درسی حوزه علمیه آن دوران حیدرآباد هستند. به عنوان نمونه:

۱. حاشیه تحریر القواعد المنطقية فی شرح الشمسية (حاشیه شرح الشمسية)، در موضوع منطق، اثر ابراهیم بن محمد عصام الدین اسفراینی (۹۵۱ق)، شامل یازده نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۰۳۷، ۱۰۳۶، ۱۰۲۸، ۱۸۴۰۷، ۱۸۴۰۶، ۱۸۴۰۹، ۱۰۶۲/۹، ۱۰۶۲/۷، ۱۰۶۲/۶، ۱۰۶۲/۱.

۲. تهذیب الکمال فی اسماء الرجال، در موضوع رجال، اثر یوسف بن عبدالرحمن حافظ مزی (۷۴۲ق)، شامل چهار نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۳۵۹۴، ۳۵۹۵، ۳۵۹۶، ۳۵۹۷.

۳. حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية (حاشیه حاشیه شرح الشمسية)، در موضوع منطق، اثر شمس‌الدین محمد حنفی تبریزی (۹۳۵ق)، شامل چهار نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۰۳۸/۱، ۱۰۳۹، ۱۰۶۲/۴، ۱۸۴۰۴.
۴. حاشیه انوار التنزیل (حاشیه تفسیر بیضاوی)، در موضوع تفسیر، مؤلف نامعلوم، شامل سه نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹.
۵. فتح العزیز (العزیز فی شرح الوجیز)، در موضوع فقه، اثر عبدالکریم بن محمد رافعی قزوینی (۶۲۳ق)، شامل سه نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۵۰۴، ۲۵۰۵.
۶. مطالع الأنظار فی شرح طوابع الأنوار (شرح طوابع)، در موضوع کلام و اعتقادات، اثر محمود بن عبدالرحمن اصفهانی (۷۴۹ق)، شامل سه نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۳۷.
۷. الأربعین فی أصول الدین، در موضوع کلام و اعتقادات، اثر محمد بن عمر فخر رازی (۶۰۶ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۵، ۱۶.
۸. الجعفرية (واجبات الصلاة)، در موضوع فقه، اثر علی بن حسین محقق کرکی (۹۴۰ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۳۱۴، ۲۳۲۴.
۹. الحدود (الحدود و الرسوم = حدود الأشياء)، در موضوع فلسفه، اثر ابن سینا حسین بن عبدالله (۴۲۸ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۰۶۴/۱، ۵۸۳.
۱۰. الطواسین (طواسین الازل = بستان المعرفة و طاسین الازل)، در موضوع عرفان و تصوف، اثر حسین بن منصور حلاج (۳۰۹ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۶۱۰، ۶۳۸۵.

۱۱. العقد الفريد في نظم التجويد (روح المرید في شرح عقد الفريد = العقد الفريد في علم التجويد = القرائة و التجويد)، در موضوع تجويد، اثر محمد بن محمود سمرقندی (۷۸۰ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۳۰۵۳، ۳۰۵۴.
۱۲. الكتاب، در موضوع نحو، عمرو بن عثمان سیویه (۱۸۰ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۳۸۹۶، ۳۸۹۷.
۱۳. اللوامع، در موضوع فقه، اثر ابن فهد احمد بن محمد حلی (۸۴۱ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۶۳۷، ۲۶۳۳.
۱۴. المسائل المقدادية (المقداديات = اجوبة المسائل المقدادية)، در موضوع فقه، اثر محمد بن مکی شهید اول (۷۸۶ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۸۶۲۱، ۲۶۳۴.
۱۵. آداب البحث و المناظرة (مسائل المناظرة = آداب المناظرة = المناظرات = رسالة في المناظرة)، در موضوع منطق، اثر فخرالدین محمد بن حسین حسینی (۹۸۴ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۰۶۳، ۹۶۷.
۱۶. حاشية اثبات الواجب القديم (حاشية على الرسالة الحنفية)، در موضوع کلام و اعتقادات، اثر عبدالخالق قاضی زاده کرهرودی (۱۰۳۷ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۴۳۲، ۱۲۰.
۱۷. حاشية الشمسية، در موضوع منطق، مؤلف نامعلوم، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۹۶۴/۷، ۱۸۳۹۸.
۱۸. حاشية انوار التنزيل (حاشية تفسير بيضاوى = الحاشية السعدية)، در موضوع تفسير، اثر سعدالله بن عیسی سعدی چلبی (۹۴۵ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۲۹۶، ۱۲۸۴.

۱۹. حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية (حاشیه الجندی)، در موضوع منطق، اثر ملا احمد بن محمد جندی (۹۶۱ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۰۴۱/۱، ۱۰۵۳/۲.
۲۰. حاشیه حاشیه الجرجانی علی تحریر القواعد المنطقية (حاشیه عماد الفارسی = حاشیه حاشیه شرح الشمسية = قرا حاشیه)، در موضوع منطق، اثر عماد الدین عماد بن یحیی فارسی (قرن ۹)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۱۰۰۱، ۹۹۹.
۲۱. حاشیه شرح المواقف، در موضوع کلام و اعتقادات، اثر مسعود بن حسین شیروانی (۹۰۵ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۷۱، ۴۷۹.
۲۲. ربع مجیب (ربع الدستور = رساله فی معرفة الجیب = ربع دستور)، در موضوع هیأت و نجوم، اثر محمود بن محمد قاضی زاده رومی (۹۳۱ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۵۳۲۷، ۵۳۲۸.
۲۳. روضة الطالبین و عمدة المفتین (الروضة فی الفروع)، در موضوع فقه، اثر یحیی بن شرف نووی (۶۷۶ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۴۲۱، ۲۴۲۰.
۲۴. شرح منہاج الوصول إلى علم الأصول، در موضوع اصول فقه، اثر عبیدالله بن محمد عبری (۷۴۳ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۹۱۱، ۲۹۱۰.
۲۵. ضیاء الحلوم فی مختصر شمس العلوم، در موضوع لغت، اثر محمد بن نشوان حمیری (۵۷۳ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۳۶۶۷، ۱۵۴۳۶.
۲۶. مختصر المنتهی (مختصر الاصول = مختصر ابن الحاجب)، در موضوع اصول فقه، اثر ابن حاجب، عثمان بن عمر (۶۴۶ق)، شامل دو نسخه خطی با شماره‌های دستیابی: ۲۹۵۰، ۲۹۴۹.

۳. معرفی موضوعات نسخ کتابخانه ابن خاتون

نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون شامل موضوعات متنوعی است که در نوع خود بی‌نظیر می‌باشد. این موضوعات به ترتیب الفبایی به این شرح هستند: «اخبار، اخلاق، ادبیات، اسطربلاب، اسماء الله، اصول فقه، اعتقادات، انساب، انشاء، پاسخ پرسش‌ها، تاریخ، تجوید، تراجم، تفسیر، تقویم، جغرافیا، حدیث، درایه، دعا، رجال، ریاضیات، شعر، صرف، طب، عرفان و تصوف، علوم قرآن، فضایل و مناقب، فقه، فلسفه، قرائت، قصص قرآن، کلام و اعتقادات، گوناگون، لغت، منطق، نحو، هندسه، هیأت و نجوم».

این کتابخانه با توجه به موضوعات موجود در آن و نیز کثرت تعداد نسخ خطی در هر موضوع، شاکله و ساختار کتابخانه‌های عالمان حوزی و به تعبیر امروزی، «کتابخانه آخواندی» دارد.

برخی از موضوعات، دارای عناوین و نسخه‌های بیشتری هستند که عمده آن‌ها عبارتند از:

۱. موضوع فقه و اصول فقه، با حدود ۷۲ نسخه.^۱ غالب نسخه‌های فقه و اصول متعلق به قرن دهم هستند و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، ظاهراً مربوط به قرن ششم و هفتم می‌باشند با عناوین:

۱. با کد دستیابی: (فقه)؛ ۲۶۳۲، ۲۶۳۱، ۲۳۳۹، ۲۳۳۸، ۲۳۴۰، ۲۴۵۲، ۲۲۳۸، ۲۲۵۱، ۲۲۵۹، ض ۲۵۴۷، ۲۲۸۱، ۲۲۷۵، ۶۱۸۶، ۲۳۱۳، ۲۲۹۸، ۲۳۱۴، ۲۳۲۴، ۲۳۲۶، ۲۳۶۱، ۲۳۸۴، ۲۳۵۷، ۲۳۸۵، ۲۳۳۷، ۲۴۲۱، ۲۴۲۰، ۲۴۸۳، ۲۴۹۵، ۲۴۹۹، ۲۵۰۴، ۲۵۰۵، ۲۵۰۹، ۲۵۰۸، ۲۵۲۸، ۱۰۹، ۲۵۳۳، ۲۳۵۴، ۲۵۴۳، ۲۵۵۳، ۲۵۴۷، ۲۶۳۷، ۲۶۳۳، ۲۲۴۴، ۲۲۵۸، ۲۳۹۲، ۱۸۶۲۱، ۲۶۳۴، ۲۶۲۲، ۲۶۴۷، ۲۲۷۰، ۲۶۶۳، ۲۶۶۹، ۲۶۶۶، ۲۶۵۹، ۲۵۹۶. (اصول فقه)؛ ۵۴، ۲۸۹۸، ۲۸۶۱، ۲۸۸۸، ۲۸۶۳، ۲۸۸۹، ۲۹۰۰، ۲۸۹۹، ۲۹۱۱، ۲۹۱۰، ۲۹۴۷، ۲۹۴۳، ۲۹۴۲، ۲۹۵۰، ۲۹۴۹.

یک. «التمهید فی الاصول» (تمهید الاصول = شرح جمل العلم)، اثر شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) با کد دستیابی: ۵۴ که در قرن ۶ کتابت شده است.

دو. «فتح العزیز» (العزیز فی شرح الوجیز)، اثر عبدالکریم بن محمد رافعی قزوینی (م ۶۲۳ق) با کد دستیابی: ۲۵۰۴ که در چهارشنبه چهاردهم رمضان ۶۵۴ق کتابت شده است.

سه. «اجوبة المسائل الموصليات» و «الرد علی اصحاب العدد» (العددیة) و «اجوبة المسائل المیافاریات»، آثار علی بن حسین علم الهدی (م ۴۳۶ق) با کد دستیابی: ۲۳۴۰ و ۲۳۳۷ و ۲۳۳۸ و ۲۳۳۹ که در ۲۱ ذی حجة ۶۷۶ق کتابت شده‌اند.

چهار. «مختصر المنتهی» (مختصر الاصول = مختصر ابن الحاجب)، اثر ابن حاجب، عثمان بن عمر (م ۹۴۶ق) با کد دستیابی: ۲۹۵۰ که در دوشنبه اول محرم ۶۹۹ق کتابت شده است.

۲. موضوع منطق، با حدود ۷۲ نسخه.^۱ غالب نسخه‌های منطق متعلق به قرن دهم و یازدهم هستند و قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار در این موضوع، ظاهراً مربوط به قرن هفتم می‌باشد با عنوان: «القواعد الجلیة فی شرح الرسالة الشمسیة»، اثر علامه حلی (م ۷۲۶ق) با کد دستیابی: ۱۱۱۴ که در ربیع‌الاول ۶۷۹ق کتابت شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. با کد دستیابی: ۹۸۲، ۱۰۶۳، ۹۶۷، ۱۰۶۱، ۱۱۳۴، ۱۲۰۰، ۱۰۸۲، ۱۸۴۰۳ (نیز: ۱۰۶۲/۳)، ۱۰۶۰، (۱۰۵۷/۴)، ۱۰۵۷/۱، ۱۸۴۰۲، (نیز: ۱۰۶۲/۲)، ۹۹۱، ۹۸۱، ۹۶۴/۷، ۱۸۳۹۸، ۱۰۳۷، ۱۰۳۶، ۱۰۲۸، ۱۸۴۰۷، ۱۸۴۰۶، ۱۸۴۰۹، ۱۰۳۴، ۱۰۶۲/۱، ۱۰۶۲/۶، ۱۰۶۲/۷، ۱۰۶۲/۹، ۱۱۶۴، ۱۰۵۵، (۱۰۵۳/۴)، ۱۰۰۱، ۹۹۹، ۱۰۲۷، ۱۰۳۳، ۱۰۳۸/۱، ۱۰۳۹، ۱۰۶۲/۴، ۱۸۴۰۴، ۱۰۵۰، ۱۰۴۱/۱، ۱۰۴۱/۲، ۱۰۵۳/۲، ۱۰۴۲، (۱۰۴۲/۲)، ۱۰۵۴، (۱۰۵۳/۳)، ۹۷۹، ۱۰۰۸، ۹۶۴/۴، ۹۹۳، ۹۶۴/۳، ۱۸۳۹۶، ۹۸۳، ۹۹۰، ۱۰۳۵، ۱۰۲۳، ۱۰۴۷، ۱۰۵۳/۱، ۱۰۵۶/۱، ۱۰۵۶/۲، ۱۰۴۰، ۱۰۵۹، (۱۰۵۷/۳)، ۱۰۵۸، ۱۰۵۷/۲، ۱۰۵۸، ۱۱۰۷، ۱۱۰۵، ۱۰۷۸، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۴۹، ۱۱۱۲، ۱۱۱۴، ۹۶۴/۱، ۹۶۴، ۱۱۲۶، ۱۸۴۰۵ (نیز: ۱۰۶۲/۵)، ۱۰۶۲/۸ (نسخه: ۱۸۴۰۸).

۳. موضوع کلام و اعتقادات، با حدود ۵۸ نسخه.^۱ غالب نسخه‌های این موضوع متعلق به قرن نهم و دهم هستند و قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار در این موضوع، ظاهراً مربوط به قرن هفتم می‌باشد با عناوین:

یک. «تحقیق البیان»، اثر حسین بن محمد راغب اصفهانی (م ۵۰۲ق) با کد دستیابی: ۵۶ که در ذیحجه ۶۷۹ق کتابت شده است.

دو. «روضة الورد و نزهة اهل الورد»، اثر مؤلفی مجهول، با کد دستیابی: ۱۳۸ که در سال ۶۹۹ق کتابت شده است.

سه. «نهج المسترشدين فی اصول الدين»، اثر علامه حلی (م ۷۲۶ق) با کد دستیابی: ۹۵۵ که در ذیحجه ۷۰۲ق کتابت شده است.

۴. موضوع تفسیر، با حدود ۳۸ نسخه.^۲ غالب نسخه‌های تفسیر متعلق به قرن دهم هستند و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، مربوط به قرن ششم و اوایل قرن هفتم می‌باشند با عناوین:

یک. «حقائق التأویل فی متشابه التزیل»، اثر محمد بن حسین شریف الرضی (۴۰۶ق) با کد دستیابی: ۱۳۲۰، که در ۲۱ رجب ۵۳۳ق کتابت شده است.

۱. با کد دستیابی: ۱۹، ۳۳۹، ۱۹۶، ۱۰۷۶، ۶۶، ۸۰، ۶۵، ۱۰۹، ۱۳، ۴۱، ۱۹۵، ۱۹۱، ۱۵۳، ۲۱۳، ۳۳۸۹۹، ۲۴۴، ۲۵۹، ۲۶۸، ۲۸۳، ۱۰۷۳، ۲۸۱، ۹۵۵، ۶۵۱، ۹۰، ۷۱، ۴۷۹، ۴۵، ۱۵، ۱۶، ۶۳۵، ۳۲، ۳۷۰، ۵۶، ۱۸، ۸۶، ۱۲۰، ۴۳۲، ۸۷، ۹۶، ۱۰۴۵، ۱۰۴۴، ۱۰۷۲، ۱۳۸، ۱۵۱، ۱۰۷۵، ۱۰۷۴، ۹۶۴/۲، ۱۲۵۷، ۱۳۷، ۱۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۳۷، ۲۰، ۶۷۰، ۸۳۲، ۱۷، ۲۵۱

۲. با کد دستیابی: ۱۳۲۰، ۱۲۱۱، ۱۲۰۷، ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵، ۱۲۵۸/۲، ۱۴۶۶، ۱۲۹۴/۱، ۱۰۷۱، ۲۰۲۶، ۱۰۶۷ (نیز: ۱۰۶۶، ۱۲۹۳/۲، (نیز: ۱۸۴۳)، ۱۲۹۵، ۱۲۶۲، ۱۲۴۸، (نیز: ۱۲۴۷)، ۱۰۷۰، ۱۴۹۹، ۱۲۹۳/۱، ۱۵۰۶، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۳۰۰، ۱۲۹۶، ۱۲۸۴، ۱۳۰۷، ۱۲۹۷، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۲۹۴/۲، ۱۵۰۵، ۱۹۳۸۳، ۱۲۵۸/۱، ۱۳۳۸، ۱۳۷۸، ۱۴۲۸، ۱۲۱۱، ۱۲۱۱، ۱۴۰۷

دو. «روض الجنان و روح الجنان» (تفسیر ابوالفتح رازی)، ابوالفتح حسین بن علی رازی (قرن ۶) با کد دستیابی: ۱۳۳۸ که در ۲۴ جمادی الاخره ۵۵۷ق کتابت شده است.

سه. «الوجیزة فی تفسیر القرآن العزیز» (تفسیر وجیز واحدی = الحاوی لجمیع المعانی = تفسیر الوجیز)، اثر علی بن احمد واحدی (م ۴۶۸ق) با کد دستیابی: ۱۴۲۸ که در قرن ۶ کتابت شده است.

چهار. «معالم التنزیل و حقایق التأویل» (تفسیر فراء = تفسیر بغوی)، اثر حسین بن مسعود بغوی (م ۵۱۰ق) با کد دستیابی: ۱۴۰۷ که در ۲۰ جمادی الاولی ۶۰۳ق کتابت شده است.

پنج. «البصائر فی الوجوه و النظائر» (البصائر)، اثر محمد بن حسین معینی (م ۵۸۴ق) با کد دستیابی: ۱۲۱۴ و ۱۲۱۵ که در ۵ محرم ۶۱۰ق کتابت شده است.

۵. موضوع فلسفه با حدود ۲۵ نسخه^۱. غالب نسخه‌های فلسفه متعلق به قرن دهم هستند و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، ظاهراً مربوط به قرن ششم و هفتم می‌باشند با عناوین:

یک. «الحکومة فی حجج المثبتین للماضی مبدأ زمانياً» (النهاية و اللانهاية = التناهی و اللاتناهی)، اثر ابن سینا (م ۴۲۸ق)، با کد دستیابی: ۵۹۷ که در سال ۵۸۱ق کتابت شده است.

دو. «اثبات المفارقات» (اقسام المفارقات)، اثر محمد بن محمد فارابی (م ۳۳۹ق) با کد دستیابی: ۵۳۶ که در قرن ۷ کتابت شده است.

۱. با کد دستیابی: ۵۳۶، ۹۲۹، ۱۰۶۵، ۴۷، ۱۳۳، ۱۲۶، ۲۵، ۸۹، ۱۰۶، ۱۲۱، ۱۰۶۴/۱، ۵۸۳، ۵۹۷، ۳۴۲۹، ۱۳۰، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۷۷، ۱۸۸، ۱۷۵، ۷۸۶، ۱۰۶۸، ۲۲۲، ۹۳۲، ۱۹ض.

۶. موضوع طب، با حدود ۱۷ نسخه.^۱ غالب نسخه‌های این موضوع متعلق به قرن دهم هستند و قدیمی‌ترین نسخه‌ها در این موضوع، ظاهراً مربوط به قرن ششم و هفتم می‌باشند با عناوین:

یک. «خلق الانسان» (مقاله فی خلق الانسان)، اثر سعید بن هبة الله (۴۹۵ ق) با کد دستیابی: ۵۱۴۹ که به سال ۵۰۹ و احتمالاً ۵۹۰ ق کتابت شده است.

دو. «تقویم الصحة بالاسباب الستة» (المفردات الطبیة)، اثر ابن بطلان، مختار بن حسن (۴۵۸ ق)، با کد دستیابی: ۵۰۵۹ که در قرن ۶ کتابت شده است.

۷. برخی از موضوعات دیگر که نسخه عنوان‌های متعددی دارند، به اختصار عبارتند از: هیأت و نجوم و اسطرلاب (۱۷ عنوان نسخه)؛^۲ نحو (۱۵ عنوان نسخه)؛^۳ عرفان و تصوف (۱۱ عنوان نسخه)؛^۴

۴. قدمت نسخه‌های کتابخانه ابن خاتون

قبل از پرداختن به قدمت نسخه‌های کتابخانه ابن خاتون و اعلام تعداد نسخه‌های هر قرن، بیان این مطلب ضروری است که «با توجه به سال وفات شیخ محمد خاتون در ۱۰۵۹ قمری و نیز وقف شدن نسخه‌های خطی به سال ۱۰۶۷ قمری در کتابخانه آستان قدس رضوی، روشن است که قدمت تمام نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد

۱. با کد دستیابی: ۵۰۴۶، ۵۰۴۲، ۵۰۱۲۵، ۶۰۹۹، ۵۰۶۰، ۵۰۵۹، ۵۱۷۲، ۵۰۷۶، ۵۱۴۹، ۱۹۱۸۹، ۵۱۱۰، ۵۱۰۶، ۵۱۳۱، ۱۷۶۱۶، ۵۱۲۸، ۵۱۵۴، ۵۱۳۶.

۲. با کد دستیابی: ۵۲۳۲، ۵۲۸۶، ۵۲۸۵، ۵۴۰۸، ۵۳۸۶، ۵۳۸۳، ۵۳۱۱، ۵۲۸۷، ۵۲۳۱، ۵۲۶۸، ۵۳۲۷، ۵۳۲۸، ۵۳۲۳، ۵۳۲۹، ۵۳۳۵، ۵۳۳۲، ۵۳۳۷.

۳. با کد دستیابی: ۳۷۷۸، ۳۷۹۳، ۳۸۰۵، ۳۸۰۶، ۳۸۳۹، ۳۸۵۴، ۳۸۴۳، ۳۸۴۱، ۳۸۷۸، ۳۸۴۸، ۳۹۷۰، ۳۸۹۶، ۳۷۸۷، ۳۹۵۹، ۳۸۹۷.

۴. با کد دستیابی: ۳۵، ۴۱۶، ۶۱۰، ۶۳۸۵، ۸۱۲، ۱۵۴۸۴، ۲۳۲، ۲۸۷، ۷۵۵، ۲۶۶، ۲۶۱، ۱۳۹.

خاتون، به ماقبل سال ۱۰۵۹ قمری بر می‌گردند» (نک: متن وقفنامه در ابتدای مقاله). بنابراین تمام نسخه‌هایی که از سوی فهرست‌نویسان کتابخانه آستان قدس، تاریخ کتابتشان با ذکر عبارت «نامعلوم» درج شده‌اند که حدود شصت نسخه می‌باشند، متعلق به قبل از قرن یازدهم است که با بررسی اجمالی این عناوین و اطلاعات فهرستی آنها، می‌توان گفت که نسخه‌های با تاریخ کتابت نامعلوم، غالباً به قرن نهم و دهم تعلق دارند. اما آمار آنها در اطلاعاتی که به زودی ارائه خواهد شد، نیامده است. با توجه به نکته‌ای که گذشت، برخی از اطلاعات آماری و قدمت نسخه عنوان‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون از چند منظر ارائه می‌گردد:

۴. ۱. معرفی کهن‌ترین نسخه کتابخانه ابن خاتون

کهن‌ترین نسخه تاریخ‌دار کتابخانه علامه فهامی شیخ محمد خاتون، با تاریخ کتابت ۵۰۴ قمری، نسخه «مجل اللغه» اثر احمد بن فارس رازی (حدود ۳۹۵ق) است که در فهرست آستان قدس رضوی با کد دستیابی شماره ۱۵۴۳۴ چنین فهرست شده است:

آغاز نسخه: موجود: الامر حم و حم ای بدو حممت حمه ای قصدت قصده؛ انجام نسخه: موجود: ... و كذلك الشرهت [السرهب]. و اسلهم تغیر لونه. و السرهفة...؛ این نسخه مشتمل است بر فقط بیست و شش ورق (۸ ورق از اواخر «حم» از باب الحاء و ما بعدها من «المضاعف و المطابق» و ۸ ورق از «الرف» از کتاب الرء تا ابتدای «باب الرء و الطاء و ما یتلثهما» و ده ورق از باب السین؛ خط: نسخ کهن، بدون کاتب، تا قرن ۵ و اوایل قرن ۶؛ افتادگی‌ها: آغاز و انجام؛ پس از آن سه قصیده است بی عنوان و هر سه بدون تسمیه قائلین آنها به زبان عربی در پنج ورق و این سه قصیده فی الواقع

قصاید اخیر از مجموعه اشعاری است که اصلاً مرتب بر حروف تهجی بوده و تفضیل آنها از قرار زیر است:

قصیده اول در مدح خواجه نظام الملک طوسی (م ۴۸۵ق) و تهنیت عید فطر مشتمل بر ۳۶ بیت (صدر قصیده موجود نیست) موجود: ... / و ان اخذ الراح ارتیا حالشربها/ نهی نزوات السكر عنه نهاه / كان الذی یسقیه روق عقله/ و افرغه فی کاسه فسقاه الخ.

قصیده دوم در مدح ابوعلی حسن بن وهب کاتب معروف و برادر سلیمان بن وهب وزیر معتز و مهتدی عباسی از ابوتمام شاعر فحل عرب به این مطلع: ایا ویل الشجی من الخلی/ و بالی الربع من احدی بلی.

قصیده سوم در ۱۸ بیت در تهنیت ابوالسرایا (نصرین حمدان بن حمدون) از مشاهیر امرای بنی حمدان به مطلع زیر: غدا تبدی مدا معنا الخفایا/ اذامت لطیثها المطایا. تاریخ تحریر قرن پنجم و اوایل قرن ششم. قسمت بالای اوراق آسیب دیده، نسخه دوم نسخ خوش، تاریخ تدوین و کتابت ۵۰۴، ۱۳س، ۵ گگ $۲۱/۵ \times ۱۵/۵$. تعداد صفحات: ۲۶ برگ، ۱۶ سطر، اندازه: $۱۸/۵ * ۲۲/۷$ سم [فهرست رضوی: ۱۹۷-۱۳].

همچنین جدای از نسخه بالا، نسخه کتاب «المحدث الفاصل بین الراوی و الواعی»، اثر حسن بن عبدالرحمن رامهرمزی (۳۶۰ق) با کد دستیابی: ۳۶۲۰، متعلق به قرن ۵ و اوایل قرن ۶ از کهن ترین نسخه های کتابخانه ابن خاتون می باشد که البته تاریخ کتابت ندارد.

۲. ۴. مشخصات کهن ترین نسخه های کتابخانه ابن خاتون

نسخه های وقفی اسدالله خاتون عاملی به کتابخانه آستان قدس که مجموعه ای از کتابخانه شیخ محمد خاتون عاملی هستند، شاید از جهت تعداد نسخه های کهن،

منحصره فرد و بی نظیر باشد. در این کتابخانه حدود چهل نسخه کهن متعلق به قرن هفتم و ماقبل آن وجود دارد که سه نسخه آن‌ها به زبان فارسی هستند. تک تک این نسخه‌ها اهمیتی قابل توجه دارند و در میان آن‌ها، برخی از جهات مختلف و متعدد بی مانند و انحصاری هستند. به عنوان نمونه نسخه کتاب الغیبه محمد بن ابراهیم نعمانی (حدود ۳۶۰ق) نسخه‌ای منحصره فرد و بسیار متقدم می‌باشد که از منطقه شام و جبل عامل به ایران منتقل شده و مادر نسخه‌های خطی دیگر به شمار می‌رود (نک. استادی، ۱۴۰۰ش: ف، سراسر متن).

نسخه‌های کهن شیخ محمد خاتون، شامل ۴۳ عنوان نسخه هستند که لااقل دو مورد آن‌ها «مجموعه» هستند (۵۲۲۹/۱، ۵۲۲۹/۲، ۵۲۲۹/۳، ۵۲۲۹/۴ و ۱۴۱۹/۲، ۱۴۱۹/۱) و با کسر عدد کتاب‌های آن، شامل ۳۹ نسخه فیزیکی متقدم هستند و البته از دو نسخه آن‌ها (الطواسین، الکتاب)، دو نسخه وجود دارد (در جدول بعد ملاحظه فرمایید).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. شامل این عناوین: «اخبار البلدان، الرسالة الی ابن الفقیه الاولی، الرسالة الی ابن الفقیه الثانیة، الرسالة» و «قصص الانبیاء، مشکل اعراب القرآن».

۴. ۳. بیشترین نسخه‌های خطی به نسبت قرن

پیش‌تر اشاره شد که بررسی آماری ما پیرامون نسخ کتابخانه شیخ محمد خاتون، بر اساس حدود ۳۷۵ نسخه فیزیکی است که شامل حدود ۴۱۹ عنوان اثر می‌باشد. با توجه به این نکته، اطلاعات آماری بیشترین نسخه‌های خطی به نسبت قرن در «نسخه عنوان‌های خطی کتابخانه ابن‌خاتون به این شکل است:

قرن پنجم (۲ نسخه)، قرن ششم (۱۸ نسخه)، قرن هفتم (۲ نسخه)، قرن هشتم (۳۹ نسخه)، قرن نهم (۵۱ نسخه)، قرن دهم (۱۶۰ نسخه)، قرن یازدهم (۶۷ نسخه)، به علاوه حدود ۵۹ نسخه با تاریخ کتابت نانوخته که غالباً متعلق به قرن نهم و دهم هستند.^۱

۵. وضعیت کاتبان نسخ کتابخانه ابن‌خاتون

در فهرست‌نویسی‌های فهرست‌نویسان آستان قدس رضوی از نسخه‌های وقفی اسدالله خاتون عاملی، بیشتر کاتبان (یعنی حدود ۲۶۶ عنوان نسخه) به صورت «نامعلوم» درج شده‌اند. بنابراین داده‌های آماری که در پی خواهد آمد، از میان حدود ۱۵۳ موردی است که کاتبان آن‌ها ذکر شده‌اند.

۵. ۱. کاتبان با بیشترین نسخه کتابت کرده

بیش‌ترین استنساخ و کتابت توسط یک فرد، به شرح زیر است:

۱. با توجه به این که بیشترین میزان نسخ خطی کتابخانه خاتون، در قرن نهم و دهم تا سال ۱۰۵۹ق استنساخ و کتابت شده‌اند (یعنی حدود ۳۳۸ نسخه عنوان)، پیشنهاد می‌شود برای بازشناسی وضعیت مسائل و موضوعاتی همچون: «علم، فرهنگ، حوزه‌های درسی، تاریخ تشیع در جنوب حیدرآباد، تاریخ قطب‌شاهیان، مهاجرت علمای لبنان به ایران و هند، روابط حکومت حیدرآباد و حکومت صفویه» و بسیاری مسائل و موضوعات دیگر در قرن نهم و دهم، نسخه‌های کتابخانه شیخ محمد خاتون مورد بررسی موضوعی و اختصاصی قرار گیرند تا از اطلاعات نسخ و حواشی و عناوین آن‌ها، داده‌های بکری از این دوران و تاریخ مربوط به آن، تولید و در دسترس پژوهشگران قرار گیرد.

۱. شاه حسین بن عبدالمجید تربتی (زنده ۹۵۵ق)، با ۱۴ عنوان نسخه.
  ۲. داوود بن نجم الدین محمد (زنده قرن ۱۰)، با ۱۲ عنوان نسخه.
  ۳. صالح بن فلاح حمیدانی کعبی (زنده ۹۱۴ق)، با ۹ عنوان نسخه.
  ۴. محمد حسین بن قاسم طبسی (زنده ۹۴۸ق)، با ۴ عنوان نسخه.
  ۵. ابن فهدان حاجی بن علی بن عبدالله، محمد بن ابراهیم احسائی، هاشم بن حسین العمید، مظفر علی بن حسن، هر کدام با ۳ عنوان نسخه.
  ۶. موسی بن رحله بریهی، محمد بن احمد تدمری غسانی شافعی، نصیرالدین محمد بن مراد تفرشی، سلطان علی تويسرکاني، موسی بن علی جبای، علی فانی، محمد بن محمود کازرونی، ابراهیم بن علی کشدیش، محمد بن سعدالدین بن حسن، محمود بن میمون بن محمود، یوسف بن عبدالله، هر کدام با ۲ عنوان نسخه.
- همچنین در میان حدود ۱۵۳ موردی که کاتبان آن‌ها در فهرس آستان قدس رضوی از نسخه‌های وقفی *اسدالله خاتون* ذکر شده‌اند، جمعاً نام صد کاتب به چشم می‌خورد.^۱

-
۱. که عبارتند از: ۱- ابن ابی‌جمهور (ربیع الثاني ۹۰۳ق). ۲- ابن دقیق‌عید (رجب ۶۰۳ق). ۳- ابن‌سويد (رمضان ۶۷۷ق). ۴- ابن‌صدقه، زنده در قرن ۸ق. ۵- ابن‌فهدان (۲۸رمضان ۹۵۵ق). ۶- ابن‌مخلوف‌ماوردی (۸۷۹ق). ۷- ابوالفضل محمد بن ابی‌بکر (۱۴رمضان ۶۵۴ق). ۸- احسائی (۹۶۹ق). ۹- احمد بغدادی (۵۶۵ق). ۱۰- احمد بن عباس بن تقی (جمادی الاولى ۶۰۳ق). ۱۱- احمد بن علی بن محمد (محرم ۶۹۹ق). ۱۲- امامی (۷۲۴ق). ۱۳- اندجانی (۹۸۷ق). ۱۴- انصاری (شعبان ۹۵۲ق). ۱۵- آوی (ذیحجه ۷۰۲ق). ۱۶- براوستانی (جمادی‌الآخره ۵۵۷ق). ۱۷- بریهی (۹۵۷ق). ۱۸- بیضاوی (شوال ۷۲۲ق). ۱۹- تدمری غسانی (جمادی‌الاولی ۷۴۲ق). ۲۰- تربتی (جمادی‌الاول ۹۵۵ق). ۲۱- تفرشی (۱۰۵۴ق). ۲۲- تويسرکاني (جمادی‌الثانیه ۱۰۰۱ق). ۲۳- جبای (شعبان ۱۰۱۱ق). ۲۴- جلفاری (جمادی‌الاول ۹۹۴ق). ۲۵- حسن بن سلیمان (۷۵۴ق). ۲۶- حسین بن محمود (۹۷۲ق). ۲۷- حسینی اردستانی، زنده در ۱۰۶۶ق. ۲۸- حسینی خوانساری، (شعبان ۹۷۶ق). ۲۹- حسینی طیب (جمادی‌الثانی ۹۹۵ق). ۳۰- حسینی طوسی (جمادی‌الثانی ۷۰۲ق). ۳۱- حسینی کازرونی (۹۴۹ق). ۳۲- حسینی مازندرانی (ربیع‌الاول ۱۰۲۰ق). ۳۳- حسینی مداح (ربیع‌الاول ۹۲۹ق). ۳۴- حسینی

۵. ۲. نسخ کتابت شده توسط مؤلف

در میان نسخ خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون، کتاب‌های متعددی وجود دارد که روشن است کتابت آن‌ها به خط مؤلف انجام شده. برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. «حاشیة الالفیة» در موضوع فقه، اثر محمد بن احمد عاملی (۱۰۰۸ق)، با کد دستیابی: ۲۳۶۱ که به خط نسخ و به سال ۱۰۰۳ق توسط مؤلف کتابت شده است.

- ۱۰۰۵ق). ۳۵- حسینی (۱۸۵۹ق تا ۱۸۷۰ق). ۳۶- حسینی (شعبان ۹۷۸ق). ۳۷- حسینی (جمادی الاخره ۹۸۵ق). ۳۸- حکیم، نامعلوم. ۳۹- حلی راهمزمزی (ذی‌قعدة ۷۵۳ق). ۴۰- حمیدانی کعبی (ربیع‌الاول ۹۱۴ق). ۴۱- خطائی کتبی، زنده در قرن ۸ق. ۴۲- خطیب طسوجی (رمضان ۹۱۱ق). ۴۳- خمیس بن زید (۱۰۴۰ق). ۴۴- داوود بن نجم‌الدین محمد، زنده در قرن ۱۰. ۴۵- رستم‌داری (۹۶۲ق). ۴۶- رومی رازی (محرم ۶۱۰ق). ۴۷- زعفرانی اخسیکتی (ذیقعدة ۷۷۴ق). ۴۸- سبزواری (شعبان ۹۵۷ق). ۴۹- سعیدی (ربیع‌الأول ۷۳۱ق). ۵۰- شاه حسین تربتی (رجب ۹۵۶ق). ۵۱- شباشی (قبل از ۱۰۶۷ق). ۵۲- شیرازی (جمادی ۱۰۱۴ق). ۵۳- شیروانی (جمادی‌الثانی ۸۵۴ق). ۵۴- صدرالملک صبا (رمضان ۷۷۱ق). ۵۵- صدرالدین بن جمال‌الدین محمد، زنده در قرن ۹ق. ۵۶- طارمی (۸۶۲ق). ۵۷- طبری (صفر ۷۳۳ق). ۵۸- طبسی (ذیحجة ۹۴۸ق). ۵۹- عاملی (رمضان ۱۰۱۲ق). ۶۰- عاملی (۱۰۰۳ق). ۶۱- عبدالرحیم بن جمال‌الدین محمد، زنده در قرن ۱۰ق. ۶۲- عبدالصمد بن نصرالله (جمادی‌الآخر ۷۲۰ق). ۶۳- عبدالله بن جعفر (صفر ۹۷۱ق). ۶۴- عبیدی (جمادی‌الاولی ۹۲۵ق). ۶۵- عسکری (۹۹۱ق). ۶۶- علاء‌الدین بن محمد (شعبان ۸۳۷ق). ۶۷- علوی عاملی (رجب ۱۰۲۳ق). ۶۸- علی بن احمد (رمضان ۷۲۸ق). ۶۹- علی بن حسین (ذیحجة ۱۰۱۴ق). ۷۰- علی بن سعد (جمادی‌الاول ۷۶۷). ۷۱- علی‌رضا (جمادی‌الاول ۹۹۶ق). ۷۲- عماد فیومی (ذیقعدة ۸۶۰ق). ۷۳- العمید (جمادی‌الآخر ۱۰۱۴ق). ۷۴- غزنوی خطاط (ذیحجة ۷۹۰ق). ۷۵- فانی (۱۰۰۸ق). ۷۶- فلاح بن (۹۷۷ق). ۷۷- قلیج نجفی (شوال ۹۹۶ق). ۷۸- قهستانی (صفر ۸۷۲ق). ۷۹- کازرونی (رمضان ۹۱۱ق). ۸۰- کازرونی، زنده در اوایل قرن ۹. ۸۱- کاشانی (۹۱۹ق). ۸۲- کشدیش (ذیقعدة ۸۴۹ق). ۸۳- لیثی حلی (جمادی‌الاول ۹۷۷ق). ۸۴- مالغی (ربیع‌الآخر ۸۱۳ق). ۸۵- محمد افضل بن امین‌الدین (شوال ۸۸۱ق). ۸۶- محمد بن احمد (ربیع‌الاول ۹۵۶ق). ۸۷- محمد بن سعدالدین (رمضان ۸۹۵ق). ۸۸- محمد بن محمود، زنده در قرن ۱۱ق. ۸۹- محمد عمادالدین (۱۰۰۰ق). ۹۰- محمود بن میمون (۶۷۰ق). ۹۱- مشهدی مططب (شوال ۱۰۲۷ق). ۹۲- مظفر علی بن حسن (رجب ۹۵۴ق). ۹۳- مکی (۱۰۵۲ق). ۹۴- موسوی، (رجب ۵۳۳ق). ۹۵- نسوی (ذیقعدة ۶۳۰ق). ۹۶- نقیب (ذیقعدة ۱۰۰۰ق). ۹۷- وردی بصری (۹۰۹ق). ۹۸- ولی حسنی (۱۰۳۵ق). ۹۹- یوسف بن عبدالله (جمادی‌الاولی ۹۹۶ق). ۱۰۰- یوسف بن عبدالله، زنده در قرن ۱۰ق.

۲. «حاشیة الكشاف» و نیز «حاشیة غرر الفرائد» در موضوع تفسیر، اثر مظفر علی بن حسن، با کد دستیابی: ۱۵۰۵ و ۱۵۰۶ که به خط نسخ توسط مؤلف کتابت شده است.

۳. «كشف الحقایق فی شرح تقویم الایمان» در موضوع فلسفه، اثر احمد بن زین العابدین علوی عاملی (۱۰۵۴ق)، با کد دستیابی: ۲۲۲ به خط نستعلیق تحریری و به تاریخ رجب ۱۰۲۳ق، توسط مؤلف کتابت شده است.

۴. «المسالك الجامعية فی شرح الرسالة الالفية» در موضوع فقه، اثر ابن ابی جمهور، محمد بن علی (۹۰۶ق)، با کد دستیابی: ۲۵۸۱، که به خط نسخ و به تاریخ اول ربیع الثانی ۹۰۳ق، توسط مؤلف کتابت شده است.

۵. «نور الدین» در موضوع عرفان و تصوف، اثر عبدالقادر بن محمد حکیم (قرن ۷)، با کد دستیابی: ۲۸۷ که به خط نسخ توسط مؤلف کتابت شده است.

۶. «کاشف الحق» (حدیقة الشیعة = کشف الحق = کاشف الاسرار = هدایت العالمین = امامت امیر المؤمنین = فوز النجاة = مناقب قطبشاهی)، کتابی است فارسی در موضوع کلام و اعتقادات (کد دستیابی: ۱۲۵۷) که توسط معزالدین بن ظهیرالدین حسینی اردستانی (زنده ۱۰۵۸ق)، به خط نستعلیق کتابت شده است. در انتساب کتاب به اردستانی یا شخص شیخ محمد خاتون (م ۱۰۵۹ق) اختلاف است (نک: استادی، ۱۴۰۲ش: ظ، سراسرمتن)؛ اگر معزالدین اردستانی مؤلف کتاب باشد، بدان معنی است که کتابت اثر توسط مؤلف صورت گرفته است.

جدای از این موارد و از سوی دیگر، چون کاتبان حدود ۲۶۶ عنوان نسخه در فهرست نویسی های فهرست نویسان کتابخانه آستان قدس از نسخه های وقفی اسدالله خاتون، به صورت «نامعلوم» درج شده اند، بعید نیست که نسخ زیاد دیگری وجود داشته باشد که کاتبان آنها، مؤلفین کتابها باشند؛ بنابراین نیاز است کل کتابخانه

شیخ محمد خاتون، دوباره فهرست‌نویسی مجدد و یکجا شود تا با شواهد و قرائن مختلف و نیز خط‌شناسی نسخ، این آثار به خط مؤلف شناسائی گردند؛ البته محتمل است که برخی از این نسخ، توسط شاگردان ابن خاتون در حوزه علمیة حیدرآباد یا شخص ابن خاتون کتابت شده باشند.

۶. وضعیت برخی از اطلاعات دیگر کتابخانه

برخی از اطلاعات فهرستی نیز وجود دارند که دانستن آمار آنها در کتابخانه شیخ محمد خاتون، خالی از فایده نیست؛ برخی از آنها عبارتند از:

۶.۱. مکان کتابت نسخ ابن خاتون

از میان ۴۱۹ عنوان نسخه شناسایی شده از نسخ کتابخانه شیخ محمد خاتون، تنها مکان کتابت ۳۲ عنوان نسخه در فهرس مشخص شده که با حذف مکررات مجموعه‌ها، مشتمل بر ۲۶ نسخه فیزیکی می‌گردد با مکان‌های کتابت ذیل: «احمد نگر دکن هند (۲ نسخه)، بخارا، بغداد، حله، حیدرآباد (۳ نسخه)، دمشق (۳ نسخه)، دولت‌آباد، رمله، سمرقند (۲ نسخه)، شیراز (۲ نسخه)، قزوین، کازرون، کاشان (۳ نسخه)، مشهد رضوی (۲ نسخه)، مکه مکرمه، نجف اشرف».

بنابراین بیشتر نسخه‌های این کتابخانه دارای درج «مکان کتابت» نیستند؛ اما از شواهد و قرائن می‌توان مکان کتابت نسخ‌های خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون را حدس زد:

۱. آل‌خاتون، خاندان بزرگی با اصالت جبل عاملی هستند (سلماسی، ۱۳۹۹ش؛ کریمیان، ۱۳۹۳ش، سراسر متن) که علمای متعددی به آن منسوبند (نک. امین عاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۱۲۵)؛ عده‌ای از ایشان همانند محقق کرکی (م ۹۴۰ق) در قرن دهم، با دعوت

شاهان صفوی به ایران مهاجرت نمودند (نک. مهاجر، ۱۴۱۰ق؛ فرهانی منفرد، ۱۳۷۷ش، سراسرمتن). از جمله ایشان، «محمد بن علی بن أحمد بن علی (نعمه الله) بن خاتون، پدر شیخ محمد خاتون می باشد که در مشهد رضوی سکنی گزید. بنابراین تعدادی از نسخ خطی کتابخانه ابن خاتون احتمالاً از منطقه شام و کتابت آنجا، در کتابخانه وی قرار گرفته اند؛ همانند نسخه «الغیبه نعمانی» که تباری شامی دارد (نک. استادی، ۱۴۰۰ش، ف، سراسر متن).

۲. چون شیخ محمد خاتون قبل از مهاجرت به هند و در دوران جوانی مدتی در مشهد رضوی سکونت داشته محتمل است تعدادی از نسخ خطی کتابخانه وی، در مشهد کتابت شده باشند. نمونه ای از نسخه های دارای این وضعیت نیز، در جدول پیوست قابل مشاهده است.

۳. شیخ محمد خاتون در زمانی که شهر قزوین پایتخت صفویه بوده، در آنجا به سر می برده است. به عنوان نمونه در برگ هفتم از نسخه خطی مجموعه «التکلیفیه» و آثار دیگر اثر شهید اول (م ۷۸۶ق) با کد دستیابی: ۱۰۰۷۰ در کتابخانه مجلس که از نسخ تملکی شیخ محمد خاتون می باشد، آمده است: «قد تشرفت بتملیکه فی اواسط شهر ذی القعدة الحرام فی محروست قزوین سنه ۱۰۰۱ احدى و الف من الهجرة و انا العبد محمد بن علی الشهیر بابن خاتون العاملی» (استادی، ۱۴۰۲ش، ۱۵، سراسرمتن). بنابراین محتمل است که تعدادی از نسخ کتابخانه ابن خاتون در شهر قزوین کتابت شده باشند.

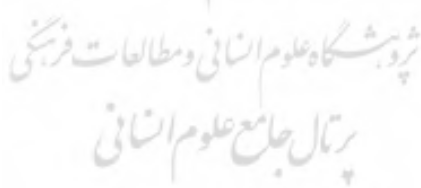
۴. علامی فهامی شیخ محمد خاتون دو بار در ایران اقامت داشته است؛ بار اول از زمان تولد تا حدود سال ۱۰۰۹ قمری (در مشهد و قزوین) و نیز در میان سال های ۱۰۲۴ق تا ۱۰۲۹ قمری در اصفهان (نک. ابن طیفور، بی تا، ۲۲۳). بنابراین محتمل است

برخی از نسخ کتابخانه ابن خاتون در شهر اصفهان کتابت شده باشند (به عنوان نمونه نک. عاملی، ۱۰۰۹ق، ۲۵۶).

۵. شیخ محمد خاتون، بیشتر عمر خود را در حیدرآباد (جنوب هند) گذرانده است. وی از حدود سال ۱۰۱۸ق در دربار محمد قلی قطب‌شاه مشغول به خدماتی بوده و از نهم رمضان ۱۰۳۸ق به منصب پیشوایی عبدالله قطب‌شاه منصوب شده و حدود بیست سال در این منصب به کشورداری و نیز مدیریت حوزه علمی حیدرآباد پرداخته است (نک. صاعدی شیرازی، ۱۹۶۱م، سراسر متن). بنابراین بدیهی است که بسیاری از نسخ خطی کتابخانه شخصی وی، نسخه‌های استنساخ شده و نگارش یافته در هند باشند.

در هر صورت، برای توجه بهتر نسبت به وضعیت مکان کتاب نسخه‌هایی از کتابخانه شیخ محمد خاتون که فهرست‌نویسان اطلاعات مکان کتابت را ثبت نموده‌اند، جدول پیوست را ملاحظه فرمایید.

۱. در نسخه خطی کتاب «منتقى الجمان فى الأحاديث الصحاح والحسان» تأليف أبى منصور الحسن بن زين الدين العاملى (م ۱۰۱۱هـ) آمده است: «نسخ، عبد الله بن ميرزا جان التبريزى، يوم الخميس ۲۳ شهر ربيع الأول سنة ۱۰۰۹هـ (كتاب الصلاة)، يوم السبت ۴ شهر رجب سنة ۱۰۲۹هـ فى دار السلطنة إصفهان (آخر الكتاب)، استكتبه إياها محمد بن على بن نعمة الله الشهير بابن خاتون العاملى عند تواجده فى إصفهان...».

۲.۶. نوع خط نسخ خطی کتابخانه

در بررسی داده‌های فهرست‌نویسی نسخ شیخ محمد خاتون مشخص شد که کتابت نسخه‌ها با خطوط نسخ، نستعلیق و تعلیق انجام شده که آمار آن‌ها عبارتند از:

۱. حدود ۲۵۰ عنوان نسخه با خط نسخ کتابت شده که تعداد اندکی از آن‌ها با صفات ممیزی همچون «نسخ تحریری، نسخ جلی، نسخ خفی، نسخ خفی خوش، نسخ خوب، نسخ شکسته، نسخ عربی، نسخ کم نقطه، نسخ کهن، نسخ متوسط، نسخ مشکول، نسخ معرب و معجم، نسخ مغربی» در فهرس ثبت شده‌اند.
۲. همچنین حدود ۱۵۰ عنوان نسخه، با خط نستعلیق کتابت شده‌اند که تعداد اندکی از آن‌ها با اوصاف ممیزی همچون «نستعلیق بدخط، نستعلیق بدون نقطه، نستعلیق تحریری، نستعلیق جلی، نستعلیق خفی، نستعلیق خوش، نستعلیق شکسته، نستعلیق متوسط، نستعلیق هندی» در فهرست‌ها درج و ثبت شده‌اند.
۳. در فهرس نسخ وقفی ابن خاتون در کتابخانه آستان قدس رضوی، حدود ۱۹ عنوان نسخه نیز با خطوط مخلوط همچون «نسخ - نستعلیق، نسخ - تعلیق»، یا به صورت «نامعلوم» (۳ نسخه) ثبت و فهرست گشته‌اند.

۳.۶. نوع جلد نسخ کتابخانه ابن خاتون

مشخصات صحافی نسخ خطی ابن خاتون شامل چند گونه اندک هستند:

۱. صحافی با مقوا و روایل پارچه‌ای، با تعداد حدود ۲۰۰ عنوان نسخه که حداقل ۱۲۵ عنوان نسخه آن با مشخص «پارچه‌ای زرد اخری» درج در فهرس شده‌اند.^۱

---

۱. برخی اندک نیز با عبارات «پارچه‌ای عطف چرم»، «پارچه‌ای زرد حنایی» «پارچه‌ای قهوه‌ای روشن»، «پارچه‌ای عطف و گوشه چرمی» از دیگر هم‌نوعان خود متمایز گشته‌اند. بعضی اندک نیز با این مشخصات ثبت شده‌اند «مقوا رویه پارچه مشکی شطرنجی، مقوا عطف و گوشه پارچه، مقوا عطف و گوشه چرم، مقوا، رویه پارچه خاکستری، مقوا، رویه پارچه نوک مدادی راه راه».

۲. صحافی چرمی (تیماج، میشن)، با تعداد حدود ۱۷۰ عنوان نسخه که با اوصافی از یکدیگر متمایز شده‌اند.^۱

بیشتر نسخه‌های با صحافی چرمی، با رنگ مشکی یا تیره هستند. به عنوان نمونه در فهرس نسخ این کتابخانه وقفی، لااقل برای حدود ۴۰ عنوان نسخه، عبارت «تیماج مشکی» درج گشته است.

۳. صحافی با مشخصات نامعلوم. برای حدود ۴۹ «عنوان نسخه» مشخصاتی برای صحافی نسخ خطی درج نگشته است.

با توجه به مشابهت صحافی بسیاری از نسخ این کتابخانه و نیز مقام حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار عبدالله قطب‌شاه، به نظر می‌رسد که بسیاری از نسخ کتابخانه ابن‌خاتون به صورت مجموعه و توسط صحافان درباری انجام یا تجدید شده است.

۱. همانند: «تیماج تریاکی، تیماج جگری، تیماج جگری ضربی، تیماج خرمایی، تیماج خرمایی سیر، تیماج خرمایی مستعمل، تیماج خرمائی ساده، تیماج دارچینی، تیماج دارچینی ساده، تیماج زرد رنگ، تیماج زرشکی، تیماج زرشکی ساده، تیماج زرشکی ضربی با ترنج و سرترنج، تیماج سبز، تیماج ضربی ساده، تیماج ضربی ماشی مزین به ترنج و سرترنج، تیماج ضربی مشکی، تیماج عنابی، تیماج عنابی با آستر مشکی، تیماج عنابی با سجاف مشکی، تیماج عنابی ساده، تیماج قهوه‌ای، تیماج قهوه‌ای با آستر میشن عنابی، تیماج قهوه‌ای تیره، تیماج قهوه‌ای روشن، تیماج قهوه‌ای ساده، تیماج قهوه‌ای سوخت، تیماج قهوه‌ای سیر، تیماج قهوه‌ای مستعمل، تیماج گلی ساده، تیماج مستعمل، تیماج مشکی، تیماج مشکی دو رو، تیماج مشکی ساده، تیماج مشکی ضربی، تیماج مشکی مستعمل، تیماج یشمی یک لا، چرمی ضربی با ترنج طلایی، چرمی عنابی، چرمی عنابی ضربی، چرمی ماشی، چرمی مستعمل، میشن خرمایی، میشن دارچینی، میشن زرشکی، میشن زرشکی ضربی، میشن ضربی لبه‌دار با ترنج و سرترنج با آستر میشن عنابی ساده، میشن عنابی، میشن عنابی ضربی، میشن عنابی ضربی با ترنج و سرترنج و لچکی، میشن عنابی ضربی زرین لبه‌دار، میشن قهوه‌ای، میشن قهوه‌ای روشن، میشن ماشی، میشن مشکی عطف تیماج مشکی، میشن مشکی مستعمل، میشن مشکی یک لا».

۶. ۴. وضعیت مجموعه‌ها در کتابخانه ابن خاتون

نوع تعامل کتابخانه‌های دارای نسخ خطی با «مجموعه‌ها»، مختلف است؛ غالب کتابخانه‌های حرفه‌ای، هر واحد نسخه خطی فیزیکی را به عنوان «یک نسخه»، شناسایی و به عنوان «مجموعه» فهرست می‌کنند و در ضمن آن، به معرفی کتاب‌های داخل مجموعه می‌پردازند. اما متأسفانه کتابخانه آستان قدس رضوی، آثار و کتاب‌های موجود در یک مجموعه را به عنوان «نسخه‌هایی با هویت مستقل»، فهرست نموده که این عمل خود آگاه یا ناخود آگاه ایشان، موجب ابهاماتی در آمار کلی نسخ خطی موجود در ایران و از آن مهم‌تر، ایجاد مشکلاتی برای پژوهشگران و فهرست‌نویسان شده است.

به عنوان نمونه در بررسی نسخ خطی وقفی *اسدالله خاتون*، مشاهده شد که نسخه‌های مجموعه در این نسخ وقفی، با چهار گونه مختلف و متنوع، فهرست و شماره‌گذاری شده‌اند. برخی از نسخه‌های مجموعه به صورت تفکیکی فهرست نشده‌اند. بعضی دیگر که به صورت تفکیکی فهرست شده‌اند، شماره‌گذاری آن‌ها مختلف و مشوش است.^۱

۱. مثلاً: ۱- تعدادی از نسخ مجموعه، با یک شماره اصلی و نیز، یک شماره در ممیز فرعی، شماره‌گذاری شده‌اند. ۲- بعضی از نسخ مجموعه، با یک شماره واحد، اما در چند عنوان فهرست شده‌اند (به عنوان نمونه نک: نسخه شماره ۱۲۱۱). ۳- تعدادی از نسخ مجموعه، به صورت مخلوط و مشوش شماره‌گذاری شده‌اند؛ به این معنی که برخی از عناوین با شماره ممیز دار و برخی از عناوین همان مجموعه، با شماره‌های مستقل بدون ممیز، شماره‌گذاری گشته‌اند (به عنوان نمونه نک: نسخه شماره ۱۰۵۳ و ۱۰۵۳/۱ و ۱۰۵۳/۲ و ۱۰۵۴ و ۱۰۵۵؛ یا مثال دیگر: ۱۲۹۳/۱ و ۱۲۹۴/۱ و ۱۲۹۴/۲ و ۱۲۹۵). به نظر می‌رسد که مناسب بود؛ اولاً مجموعه‌ها به صورت غیر تفکیکی فهرست شوند و اگر قرار است فهرست تفکیکی گردند، همه این مجموعه‌ها توسط یک فهرست‌نویس و با یک استاندارد واحد و هماهنگ فهرست می‌گشتند.

این وضعیت فهرست‌نویسی نسخ وقفی، شناسایی نسخه‌های مجموعه را بسیار مشکل نموده است. در هر صورت با توجه به شناسایی ۳۷۵ نسخه از چهارصد نسخه وقف شده به کتابخانه رضوی و فهرست شدن ۴۱۹ عنوان نسخه از آن‌ها، اکنون با توجه به بررسی شواهد و برخی از داده‌های دیگر فهارس، به نظر می‌رسد که حداقل ۸۷ «عنوان نسخه»، به صورت «مجموعه» در کتابخانه خاتون قرار دارند.^۱

نتیجه‌گیری

۱. بیشتر آثار موجود در مجموعه کتابخانه شیخ محمد خاتون، به زبان عربی هستند؛ طوری که از حدود ۴۱۹ عنوان اثر، حدود ۳۷۰ عنوان اثر با زبان عربی و حدود ۵ عنوان عربی-فارسی و مابقی به زبان فارسی می‌باشند. از ۴۴ عنوان اثر فارسی، سه اثر یعنی «روض الجنان و روح الجنان، البصائر فی الوجوه و النظائر، روضة الورد و نزهة اهل الورد» بسیار کهنه و نفیس و مربوط به سال‌های ۵۷۷ق و ۶۱۰ق و ۶۹۹ق می‌باشند.

۱. کد دستیابی به نسخه‌های مجموعه عبارتند از: ۹۸۲، ۵۲۲۹/۱، ۱۲۵۸/۳، ۳۰۶۱/۲، ۱۰۶۵، ۱۲۱۱، ۱۲۵۸/۲، ۱۹۳۸۴، ۱۸۴۰۳ (نیز: ۱۰۶۲/۳)، ۱۰۶۰، ۱۰۵۷/۴، ۱۰۵۷/۱، ۵۰۶۰، ۱۸۴۰۲ (نیز: ۱۰۶۲/۲)، ۱۲۹۴/۱، ۱۰۷۱، ۱۰۶۷ (نیز: ۱۰۶۶)، ۱۲۹۳/۲، ۱۸۴۳۱ (نیز: ۱۸۴۳۱)، ۱۲۹۵، ۱۹۶، ۱۰۷۰، ۶۱۸۶، ۱۰۷۶، ۹۸۱، ۹۶۴/۷، ۱۰۲۸، ۱۸۴۰۷، ۱۸۴۰۶، ۱۸۴۰۹، ۱۰۶۲/۱، ۱۰۶۲/۶، ۱۰۶۲/۷، ۱۰۶۲/۹، ۱۰۵۵، ۱۰۵۳/۴، ۱۰۳۸/۱، ۱۰۶۲/۴، ۱۰۴۱/۱، ۱۰۵۳/۲، ۱۰۴۲، ۱۰۴۲/۲، ۱۰۵۴، ۱۰۵۳/۳، ۱۲۹۳/۱، ۱۲۹۷، ۹۶۴/۴، ۹۶۴/۳، ۱۲۹۴/۲، ۱۰۵۳/۱، ۱۰۵۶/۱، ۱۰۵۶/۲، ۱۹۳۸۳، ۱۰۶۴/۱، ۱۲۵۸/۱، ۱۰۵۹، ۱۰۵۷/۳، ۵۲۲۹/۴، ۹۶۴/۳، ۱۰۵۸، ۱۰۵۷/۲، ۵۲۲۹/۲، ۵۲۲۹/۳، ۱۰۷۲، ۱۰۶۹، ۱۹۵، ۱۰۷۵، ۱۰۷۴، ۱۰۷۶، ۳۰۶۱/۱، ۹۶۴/۲، ۱۰۶۸، ۱۴۱۹/۲، ۳۰۶۱، ۳۳۸۹۹، ۱۵۴۸۴، ۹۶۴/۱، ۹۶۴/۹، ۵۳۲۶، ۵۳۱۱، ۴۵، ۵۲۸۷، ۱۳۷۱۱، ۱۳۴، ۹۶۴، ۵۳۸۳، ۱۴۱۹/۱، ۱۲۱۱، ۱۰۷۳، ۱۸۴۰۵ (نیز: ۱۰۶۲/۵)، ۱۰۶۲/۸، ۱۸۴۰۸ (نیز: ۱۸۴۰۸)، ۳۰۶۱/۴، ۳۰۶۱/۳، ۲۲۴۷۱، ۱۰۶۶.

۲. برای حدود ۴۱۹ عنوان اثر (با احتساب مجموعه‌ها) موجود در کتابخانه ابن‌خاتون، و جدای از حدود چهل و پنج عنوان اثر که مؤلفین آن‌ها نامشخص هستند، بیش از ۲۱۸ نویسنده و مؤلف شناسایی شد. در میان نسخ خطی این کتابخانه، برخی از مؤلفین آثار بیش از سه اثر به نام خود دارند. همچنین برخی آثار بیش از یک نسخه خطی دارند که غالباً جزء کتب درسی حوزه علمیّه حیدرآباد در آن دوره هستند.

۳. نسخه‌های خطی کتابخانه شیخ محمد خاتون شامل موضوعات متنوعی هستند که در نوع خود حائز توجه می‌باشند. این موضوعات به ترتیب الفبایی به این شرح هستند: «اخبار، اخلاق، ادبیات، اسطربلاب، اسماء الله، اصول فقه، اعتقادات، انساب، انشاء، پاسخ پرسش‌ها، تاریخ، تجوید، تراجم، تفسیر، تقویم، جغرافیا، حدیث، درایه، دعا، رجال، ریاضیات، شعر، صرف، طب، عرفان و تصوف، علوم قرآن، فضایل و مناقب، فقه، فلسفه، قرائت، قصص قرآن، کلام و اعتقادات، گوناگون، لغت، منطق، نحو، هندسه، هیأت و نجوم».

این کتابخانه با توجه به موضوعات موجود در آن و نیز کثرت تعداد نسخ خطی در هر موضوع، شاکله و ساختار کتابخانه‌های عالمان حوزی و به تعبیر امروزی «کتابخانه آخوندی» دارد.

برخی از موضوعات، دارای عناوین و نسخه‌های بیشتری هستند که برخی آن‌ها عبارتند از: ۱. موضوع فقه و اصول فقه، با حدود ۷۲ نسخه. ۲. موضوع منطق، با حدود ۷۲ نسخه. ۳. موضوع کلام و اعتقادات، با حدود ۵۸ نسخه. ۴. موضوع تفسیر، با حدود ۳۸ نسخه. ۵. موضوع فلسفه، با حدود ۲۵ نسخه.

۴. با توجه به سال وفات شیخ محمد خاتون یعنی ۱۰۵۹ قمری و نیز وقف شدن نسخه‌های خطی به سال ۱۰۶۷ قمری روشن است که قدمت تمامی نسخ خطی این کتابخانه، به ماقبل سال ۱۰۵۹ قمری بر می‌گردد که از جهت تعداد نسخه‌های کهن،

منحصربه‌فرد و بی‌نظیر است. در این کتابخانه حدود چهل نسخه کهن متعلق به قرن هفتم و ماقبل آن دارد که سه نسخه از آن‌ها به زبان فارسی هستند. کهن‌ترین نسخه تاریخ‌دار، با تاریخ کتابت ۵۰۴ قمری، نسخه «مجمّل اللغه» اثر احمد بن فارس رازی (حدود ۳۹۵ق) است. همچنین اطلاعات آماری بیشترین نسخه‌های خطی به نسبت قرن در «نسخه عنوان»‌های خطی به این شکل هستند: قرن پنجم (۲ نسخه)، قرن ششم (۱۸ نسخه)، قرن هفتم (۲ نسخه)، قرن هشتم (۳۹ نسخه)، قرن نهم (۵۱ نسخه)، قرن دهم (۱۶۰ نسخه)، قرن یازدهم (۶۷ نسخه)، بعلاوه حدود ۵۹ نسخه با تاریخ کتابت نانوشته، که غالباً متعلق به قرن نهم و دهم هستند.

۵. در فهرست‌نویسی‌های نسخه‌های وقفی اسدالله خاتون، بیشتر کاتبان (یعنی حدود ۲۶۶ عنوان نسخه) به صورت «نامعلوم» درج شده‌اند. اما بیش‌ترین استنساخ و کتابت توسط یک فرد، به اشخاص زیر تعلق دارد: ۱. شاه حسین بن عبدالمجید تربتی (زنده ۹۵۵ق)، با ۱۴ عنوان نسخه. ۲. داوود بن نجم الدین محمد (زنده قرن ۱۰)، با ۱۲ عنوان نسخه. ۳. صالح بن فلاح حمیدانی کعبی (زنده ۹۱۴ق)، با ۹ عنوان نسخه. ۴. محمد حسین بن قاسم طبسی (زنده ۹۴۸ق)، با ۴ عنوان نسخه. در میان حدود ۱۵۳ موردی است که کاتبان آن‌ها در فهرس آستان قدس رضوی ذکر شده‌اند، جمعاً نام صد کاتب به چشم می‌خورد که در میان آن‌ها، کتاب‌های متعددی وجود دارد که روشن است کتابت آن‌ها به خط مؤلف انجام شده است.

۶. از میان ۴۱۹ عنوان نسخه شناسایی شده از نسخ کتابخانه شیخ محمد خاتون، تنها مکان کتابت ۳۲ عنوان نسخه در فهرس مشخص شده که با حذف مکررات مجموعه‌ها، شامل ۲۶ نسخه فیزیکی می‌گردد با این مکان‌های کتابت: «احمد نگر دکن هند (۲ نسخه)، بخارا، بغداد، حله، حیدرآباد (۳ نسخه)، دمشق (۳ نسخه)، دولت‌آباد، رمله، سمرقند (۲ نسخه)، شیراز (۲ نسخه)، قزوین، کازرون، کاشان (۳

نسخه)، مشهد رضوی (۲ نسخه)، مکه مکرمه، نجف اشرف». بنابراین بیشتر نسخه‌های این کتابخانه دارای درج «مکان کتابت» نیستند؛ اما از شواهد و قرائن می‌توان مکان کتابت نامعلوم را حدس زد: منطقه شام، مشهد، قزوین، اصفهان، حیدرآباد. همچنین در بررسی داده‌های فهرست‌نویسی نسخ شیخ محمد خاتون مشخص شد که کتابت نسخه‌ها غالباً با خطوط نسخ (حدود ۲۵۰ عنوان نسخه) و نستعلیق (حدود ۱۵۰ عنوان نسخه) انجام شده است.

مشخصات صحافی نسخ خطی/ابن‌خاتون نیز شامل چند گونه اندک هستند: ۱. صحافی با مقوا و رویه پارچه‌ای با تعداد حدود ۲۰۰ عنوان نسخه که حداقل ۱۲۵ عنوان نسخه آن با مشخصه «پارچه‌ای زرد اخری» درج در فهرس شده‌اند. ۲. صحافی چرمی (تیماج، میشن) با تعداد حدود ۱۷۰ عنوان نسخه که با اوصافی از یکدیگر متمایز شده‌اند. همچنین برای حدود ۴۹ «عنوان نسخه»، مشخصاتی برای صحافی نسخ خطی درج نگشته است. در هر صورت، با توجه به مشابهت صحافی بسیاری از نسخ این کتابخانه و نیز مقام حکومتی شیخ محمد خاتون در دربار عبدالله قطب‌شاه، به نظر می‌رسد که بسیاری از نسخ این کتابخانه به صورت مجموعه و توسط صحافان درباری آن دوران انجام یا تجدید صحافی شده است.

وضعیت خاص فهرست‌نویسی نسخ وقفی ابن‌خاتون، شناسایی نسخه‌های مجموعه را بسیار مشکل نموده است. در هر صورت با توجه به شناسایی ۳۷۵ نسخه از چهار صد نسخه وقف شده در کتابخانه رضوی و فهرست شدن ۴۱۹ عنوان نسخه از آن‌ها، اکنون با توجه به بررسی شواهد و برخی از داده‌های دیگر فهرس، به نظر می‌رسد که حداقل ۸۷ «عنوان نسخه»، به صورت «مجموعه» در کتابخانه خاتون قرار دارند.

منابع و کتابنامه

جدای از حدود چهارصد نسخه خطی بررسی شده از شیخ محمد خاتون در کتابخانه آستان قدس، از این منابع می توان نام برد:

۱. ابن طیفور، **حدایق السلاطین**، تصحیح شریف النساء انصاری، دهلی، چاپ نعمانی پریس، بی تا.
۲. استادی، کاظم، ف، «معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی الغیبة منسوب به نعمانی»، **انتظار موعود**، د ۲۱، ش ۷۵، ۱۴۰۰ ش، صص ۱۰۹-۷۵.
۳. استادی، کاظم، ط، «شرح حال و آثار محمد علی کربلایی مؤلف کتاب کشف الایات قطب شاهی»، **سفیه**، ۱۴۰۲ ش.
۴. استادی، کاظم، ظ، «مآخذشناسی انتساب حدیقه الشیعة به مقدس اردبیلی»، **میراث شهاب**، ش ۱۱۱، ۱۴۰۲ ش.
۵. استادی، کاظم، ی ۱۱، «**بررسی تاریخ وفات شیخ محمد خاتون**»، مخطوط، قم، کتابخانه رضا استادی، ۱۴۰۲ ش.
۶. استادی، کاظم، ی ۵، «**آثار و تألیفات شیخ محمد خاتون عاملی**»، مخطوط، قم، کتابخانه رضا استادی، ۱۴۰۲ ش.
۷. استادی، کاظم، ی ۶، «**شرح حال و زندگانی محمد خاتون پیشوای دولت قطب شاهی**»، مخطوط، قم، کتابخانه رضا استادی، ۱۴۰۲ ش.
۸. استادی، کاظم، ی ۸، «**فهرست عناوین نسخ خطی وقفی اسدالله مؤمن خاتون عاملی به آستان قدس رضوی**»، مخطوط، قم، کتابخانه رضا استادی، ۱۴۰۲ ش.
۹. استادی، کاظم، ی ۱۰، «**بررسی منشأ نسخه های خطی وقفی اسدالله خاتون عاملی (متوفی بعد از ۱۰۶۷ق) به آستان قدس رضوی**»، **مطالعات اسنادی و آرشیوی**، دوره ۲، ش ۲، ۱۴۰۲ ش، صص ۴۴-۲۴.

۱۰. استادی، کاظم، ی ۱۵، «معرفی برخی از نسخه‌های تملکی شیخ محمد خاتون عاملی (فقیه اعظم جنوب هند)»، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتاب مخطوط، قم، کتابخانه رضا استادی، ۱۴۰۲ش.
۱۱. استادی، کاظم، «فهرست مؤلفین نسخ خطی کتابخانه شخصی شیخ محمد خاتون عاملی (سفیر قطب‌شاهیان در دربار شاه عباس صفوی)»، پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، ش ۱، ۱۴۰۳ش، صص ۱۱-۲۵.
۱۲. امین عاملی، سید محسن، اعیان الشیعة، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۰۳ق.
۱۳. امین عاملی، سید محسن، اعیان الشیعة، بیروت، دارالتعارف، ۱۴۲۱ق.
۱۴. تهرانی، آقا بزرگ، طبقات اعلام الشیعه، تحقیق: علینقی منزوی، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، بی‌تا.
۱۵. خاتون عاملی، محمد، ترجمه قطب‌شاهی (ترجمه اربعین شیخ بهایی)، مخطوط، تهران، کتابخانه مجلس، نسخه شماره ۳۳۴ س، ۱۰۳۷ق.
۱۶. درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران، کتابخانه ملی، ۱۳۹۱ش.
۱۷. سلماسی، مهدی، «آل خاتون»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، مدخل ابن خاتون، تهران، ویرایش جدید سایت اینترنتی ۱۳۹۹/۳/۱۹ش.
۱۸. شاکری، رمضانعلی، واقفین عمده کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰ش.
۱۹. صاعدی شیرازی، نظام‌الدین احمد، حدیقة السلاطین قطب‌شاهی، حیدرآباد، بی‌نا، ۱۹۶۱م.
۲۰. عاملی، آبی منصور الحسن بن زین‌الدین، منتقى الجمان فی الأحادیث الصحاح والحسان، کتابخانه مکتبه الإمام الخوئی، شماره نسخه: ۱۵۱، ۱۰۰۹ق.

۲۱. عاملی، محمد بن مکی، **مجموعه** (التکلیفیه و آثار دیگر)، مخطوط، تهران، کتابخانه مجلس، شماره نسخه ۱۰۰۷۰، ۹۴۵ق.
۲۲. عزمی، راحت، **علامه ابن خاتون**، حیدرآباد، باب العلم سوسائٹی، ۱۹۹۲م.
۲۳. فرهانی منفرد، مهدی، **مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی**، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷ش.
۲۴. کریمیان، لیلی، «**آل خاتون**» دانشنامه جهان اسلام، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ج ۱۴، مدخل آل خاتون، ۱۳۹۳ش.
۲۵. گروهی از نویسندگان، **فهرست کتب خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی** (مجلدات ۱، ۲، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۶، ۲۷)، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۶۱-۱۳۸۴ش.
۲۶. مهاجر، جعفر، **الهجرة العالمية إلى إيران في العصر الصفوي** (اسبابها التاريخية و نتائجها الثقافية و السياسية)، بیروت، دارالروضة، ۱۴۱۰ق.
۲۷. والازاده، ابوالفضل و ابوالفضل حافظیان، «نگاهی به کتاب جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»، **سفینه**، تابستان ش ۳، ۱۳۸۳ق.
۲۸. هارون بن خمیس، **الفوائد العلیة فی شرح الاثنی عشریة**، نسخه خطی، ش ۲۵۰۹، مشهد، کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۰۳۶ق.

